

ANNALES SCIENTIA POLITICA

VOLUME 13, NUMBER 1, 2024

ANNALES SCIENTIA POLITICA

Vol. 13, No. 1, 2024

RADYSH, O.: The issue of Euro-Atlantic integration in manifestos of political parties in Slovakia. *Annales Scientia Politica*, Vol. 13, No. 1 (2024), pp. 44 – 50

OLEXANDR RADYSH

Department of Political Science and Public Administration
Faculty of Social Sciences
Uzhhorod National University
Ukraine
E-mail: oleksandr.radysh@uzhnu.edu.ua

Abstract:

The aim of the article was to highlight the attitudes of political parties towards Euro-Atlantic integration of the Slovak Republic in verbal form, but also the practical implementation of their policies in this regard. The work is dismantled issue of integration steps Slovak Republic to the North Atlantic Treaty Organization and the European Union. Significant work takes place in the analysis of electoral programs relevant political actors in relation to Euro-Atlantic integration SR. The attitudes of the parties were not always identical to the implementation of practical policies of some political parties.

Keywords:

Election, election manifestos, European elections, Euro-Atlantic integration, NATO, political party, the EU.

ПРОБЛЕМАТИКА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ СЛОВАЧЧИНИ

OLEKSANDR RADYSH

Department of Political Science and Public Administration
Faculty of Social Sciences
Uzhhorod National University
Ukraine
E-mail: oleksandr.radysh@uzhnu.edu.ua

Abstract:

The aim of the article was to highlight the attitudes of political parties towards Euro-Atlantic integration of the Slovak Republic in verbal form, but also the practical implementation of their policies in this regard. The work is dismantled issue of integration steps Slovak Republic to the North Atlantic Treaty Organization and the European Union. Significant work takes place in the analysis of electoral programs relevant political actors in relation to Euro-Atlantic integration SR. The attitudes of the parties were not always identical to the implementation of practical policies of some political parties.

Keywords:

Election, election manifestos, European elections, Euro-Atlantic integration, NATO, political party, the EU.

Вступ

Беззаперечно, євроатлантична інтеграція має велике значення для Словачької Республіки. У цьому сенсі слова актуальні також політичні партії, що діють у партійній системі, які привели Словаччину

до успішної інтеграції в ці структури. 31 січня 1993 року ми маємо змогу спостерігати словесні заяви політичних партій, які декларували зусилля щодо виходу Словачької Республіки з міжнародної ізоляції. Незважаючи на це, їхні практичні дії не завжди відповідали їхнім заявам. Проте результатом їх антагоністичних позицій все ж таки стала успішна євроатлантична інтеграція. Зрештою, це вплинуло на статус і успіх окремих політичних суб'єктів у партійній системі Словачької Республіки.

Питанням інтеграції Словачької Республіки до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу зараз займається багато авторів, багато з яких працюють саме як політологи. Можна згадати авторів Володимира Білчіка та Мартіна Брунцка, які є співавторами кількох публікацій, статей, досліджень, а також підсумкових звітів, які щорічно публікує Інститут громадських справ, у яких вони аналізують сферу зовнішньої політики Словачької Республіки. Окрім них, увагу привертають також інші відомі імена, такі як Мартін Бутора, Франтішек Шебей чи Григорій Месежніков та багато інших авторів, які щорічно беруть участь

у складанні підсумкових звітів компанії, підготовці аналізів та досліджень, пов'язаних із політичною системою Словаччини.

Ставлення до євроатлантичної інтеграції Політичні партії з антиінтеграційними тенденціями

Рух за демократичну Словаччину (HZDS)

Після проголошення незалежності Словацької Республіки HZDS розробив урядову концепцію зовнішньої політики Словацької Республіки, зміст якої містив частину про те, що в разі поточної потреби корисно розглянути умови вступу до НАТО. У 1994 році відбулися парламентські вибори, а розроблені передвиборні програми окремих політичних партій досить конкретно торкалися питання зовнішньої політики, тоді як партія HZDS у своїй передвиборчій програмі обіцяла продовжувати зусилля щодо членства в НАТО. Виборча кампанія партії HZDS базувалася як би на політичній дихотомії. На зовнішньополітичні успіхи уряду Йозефа Моравчика вона відреагувала нападками на іноземні держави, в яких звинувачувала спробу дешево скупити активи республіки. Голова руху за широку коаліцію заявив, що це не уряд Словаччини, а уряд іноземців у Словаччині. З іншого боку, однак, передвиборча програма, яку підготувала HZDS, ставила ті самі цілі, що й уряд Йозефа Моравчика в галузі зовнішньої політики (Leško, 1998, s. 24).

Незважаючи на ці факти, під час виборів 1994-1998 років ми стикалися з заявами представників урядової коаліції, які були сповнені критики і навіть повної відмови від членства Словаччини в НАТО. Політичний порядок денний партії SNS зосереджувався насамперед на підтримці етнонаціональної політики, а у випадку партії ZRS – на кроках, які перешкоджали економічним перетворенням Словаччини. Навіть у випадку HZDS існувала фракція з націоналістичним підтекстом, яка відкрито проголошувала неприйняття Північноатлантичного альянсу. Також ми мали змогу зустріти заяви голови руху чи

його членів, які часто заявляли про відмову від інтеграції. Хоча HZDS заявляв про підтримку вступу до НАТО навіть після виборів, внутрішні політичні події, які відзначалися дефіцитом демократії, унеможливили цей вступ до альянсу під час першої хвилі розширення. Представники відреагували на позицію НАТО критикою його представників, звинувативши їх у використанні подвійних стандартів щодо окремих країн-кандидатів (Malová, Láštík, Rybář, 2005, s. 102-104). Володимир Меч'яр був таким державним діячем, який був нерозбірливим і незрозумілим у цьому плані. Ми спостерігали антагоністичні тенденції між офіційними документами, такими як програмна заява уряду, та реальними кроками, які не відповідали її реалізації. Після парламентських виборів 1998 року, коли рух не увійшов до урядової коаліції, його риторика змінилася. HZDS почав цілковито підтримувати всі інтеграційні кроки новоствореного уряду з єдиною метою отримати політичні бали у своїх потенційних партнерів по коаліції.

Словацька національна партія (SNS)

У лавах SNS після створення незалежної Словацької Республіки епізодично лунали думки про можливий вступ до НАТО, але з перемогою радикального націоналістичного крила в керівництві партії з'явилася можливість зміцнення зовнішньополітичних пріоритетів на підтримку євроатлантичного варіанту практично зникло (Mesežnikov, 2001, s. 2).

При аналізі передвиборчої програми партії 1994 р. конкретної згадки про підтримку північноатлантичної інтеграції не зустрічається. Тим не менш, у тексті ми знаходимо намагання сприяти спадкоємності з концепцією зовнішньої політики, яка була розроблена в перший рік існування Словацької Республіки, і, таким чином, також її зусилля щодо інтеграції в НАТО. У тексті передвиборчої програми також приділяється увага покращенню та інтенсифікації відносин не лише з європейськими країнами, а й зі США (Strana SNS, 1994, s. 34-36.) Однак подальша участь партії в уряді була зосереджена на підтримці національної політики та

очолювала риторику, яка суперечила зусиллям щодо інтеграції в НАТО. Вона поступово зайняла позицію ізоляціоністського політичного суб'єкта з відкритою антиамериканською позицією. Ця негативна думка була також відображена у передвиборчій програмі 1998 року, коли партія SNS вважала своєю стратегічною метою «отримання для Словацької Республіки, з огляду на її геополітичне розташування та соціально-історичний розвиток, статусу нейтралітету як найбільш відповідного способу гарантувати безпеку держави та мирне життя її жителів» (Marušiak, 1999, s. 758).

У зв'язку з референдумом, СНД чітко виступило проти вступу Словацької Республіки до НАТО. Про це вона також заявляла під час референдумної кампанії на СТБ, де закликала жителів не голосувати за вступ до НАТО. Виборча кампанія партії 2002 року характеризувалася агресивністю та вульгарними випадками проти політичних опонентів. У сфері зовнішньої політики однак її політичні позиції не змінилися, партія продовжувала виступати проти членства Словаччини в НАТО і вважала це членство не вигідним для країни.

Проінтеграційні політичні партії

Після створення незалежної Словацької Республіки зовнішньополітичний напрямок Словаччини набув більшого значення, що знайшло відображення в більш конкретних позиціях навіть у випадку тодішніх опозиційних політичних суб'єктів. У своїй передвиборчій програмі 1993 року Християнсько-демократичний рух чітко заявив, що найкращим рішенням для СР є приєднання до атлантичних структур безпеки. Подібну позицію зайняла SDL, яка, як частина своєї зовнішньополітичної програми, вказувала на бажаність такого включення. Передвиборча програма Постійної конференції Громадянського інституту містила, мабуть, найбільш детально розроблені розділи, присвячені зовнішній політиці. Члени якої балотувалися в списку кандидатів від KDH, а також у виборчій програмі Демократичної партії. Постійна конференція

Громадянського інституту вважала членство в Північноатлантичному альянсі найвищим пріоритетом Словаччини, а також виступала за допуск військ і систем розвідки НАТО на територію Словацької Республіки. Проатлантична та проінтеграційна орієнтація партій (KDH, SDL, MK, DU, DS), які після парламентських виборів 1994 р. опинилися в опозиції, зміцнилися, на відміну від урядових партій HZDS і SNS, де відбувався протилежний розвиток. І незважаючи на словесну підтримку вступу до НАТО з боку урядових партій, внутрішній політичний розвиток був відзначений дефіцитом демократії, що унеможливлювало цей вступ. Цей факт став головним аргументом для опозиції. Представники партії висловили розуміння позиції альянсу, який вважає неприйнятним прийняття Словаччини як нового члена без виправлення внутрішньополітичної ситуації. 1998 рік був роком виборів, і політичні партії знову заявили про свою зовнішньополітичну позицію. У своїй передвиборчій програмі угорська коаліційна партія пов'язувала безпеку Словаччини з вступом до НАТО, оскільки це членство не має іншої альтернативи для Словаччини. Такої ж позиції дотримувався SDK, який вимагав якнайшвидшої інтеграції Словацької Республіки в НАТО. SOP також вимагала інтеграції, SDL вимагала повернення Словаччини до початкової стратегії колективної оборони, яка полягає в північноатлантичній інтеграції. Ставлення тодішніх опозиційних партій KDH, DU, DS, SDSS, SZS, MKDH, Spoluzietie, MOS, SDL до референдуму 1997 року було явно позитивним, вони рекомендували виборцям голосувати за членство в НАТО. Вони також висловили свою думку, беручи участь у передреферендумній кампанії з метою мобілізації громадян до участі та голосування за вступ Словацької Республіки до НАТО (Mesežnikov, 2001, s. 2).

Відношення політичних партій до інтеграції Словацької Республіки в ЄС

Європейський Союз був створений шляхом поступової трансформації Європейських співтовариств, створених на

основі угоди 1965 року про створення спільних органів трьох уже існуючих організацій: Європейського економічного співтовариства, Європейського об'єднання вугілля та сталі та Європейського Співтовариства атомної енергії. У 1992 році представники 12 країн-членів Європейських Співтовариств підписали в Маастрихті Договір про Європейський Союз. Європейські Співтовариства, пізніше ЄС, були поступово розширюючись і маючи стратегію поглиблення інтеграції, ЄС поступово намагався активізувати відносини з країнами Центральної та Східної Європи. Перше таке розширення Центральної та Східної Європи відбулося в 2004 році, коли членами стали такі країни: Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Кіпр, Словенія, Естонія, Латвія, Литва і Мальта.

Рух за демократичну Словаччину

Партію часто вважали прибічником євроскептичних тенденцій з тієї причини, що під час її найвидатнішої ролі в урядовій коаліції в 1994-1998 роках вона була найпомітнішим адресатом критики з боку держав ЄС завдяки своїм недемократичним діям і політиці. Два її партнери по коаліції в цей період – Словацька національна партія та Робітничий союз Словаччини – також відкрито заявляли про свої критичні позиції, спрямовані проти Європейського Союзу, через загрозу розпаду національних держав. HZDS було важко класифікувати, і це тому, що партія пройшла через демократичне відновлення своєї відносної позиції влади в партійній політиці, а також зміни в тактиці та риторичі, яку вона використовувала з 1995 року, коли голова цієї партії та тодішній прем'єр-міністр Словацької Республіки передав офіційній заяві запит на вступ Словацької Республіки до Європейського Союзу до 2004 року, коли члени партії HZDS в Європейському парламенті відмовилися приєднатися до фракції євроскептиків і постійно просили про прийняття до Європейської народної партії. (Malová, Láštík, Rybář, 2005, s. 102-103).

У наступний період HZDS намагався змінити імідж і репутацію, представляючи

свій «новий імідж», особливо висвітлюючи власну консервативну ідеологічну орієнтацію без націоналістичних та екстремальних елементів. Проте на подальшу діяльність руху вплинула його національна риторика, його репутація постраждала насамперед через відсутність європрийнятності. HZDS не зміг вибудувати свою міжнародно-політичну позицію, оскільки міжнародні організації відмовилися прийняти її до складу. Після виборів 2002 року HZDS стала найуспішнішою політичною партією, але її коаліційний потенціал був мінімальним і вона опинилася в опозиції. Згодом партія обрала тактику більш поступливої поведінки щодо створеного правоцентристського уряду з можливістю бачити своїх майбутніх партнерів по коаліції. Тому вона навіть не брала участі в критиці опозиції з метою отримання політичних балів, спрямованої на євроінформаційну кампанію тодішнього уряду Словаччини. Натомість вона була прихильником усіх кроків уряду щодо процесу вступу Словаччини до Європейського Союзу.

Слід зазначити, що ідеї щодо Європейського Союзу, висловлені головними представниками партії HZDS, не сформували єдиної думки. Позиція HZDS була суперечливою, з одного боку, з тактичних міркувань партія підтримувала інтеграційні процеси, але насправді мала принципові застереження щодо Європейського Союзу. Можна зробити висновок, що своїми діями партія намагалася здобути внутрішньо- та зовнішньополітичне визнання. Думки виборців партії також розійшлися в питанні інтеграції Словаччини, тому можна зробити висновок, що єдина партійна лінія щодо інтеграції могла швидше зашкодити партії (Bilčík, 2002, s. 225).

Християнсько-демократичний рух

Порівняно зі згаданою HZDS позиція християнських демократів у питанні євроінтеграції більш чітка. Помірний євроскептицизм, який є частиною ідеологічної конструкції партії, став одним із будівельних блоків нового

самовизначення KDH після виходу з SDK. Різне ставлення до європейської інтеграції також було однією з головних відмінностей між KDH та SDKÚ, двома спорідненими політичними партіями (Bútora, 2010, s. 364). Партія намагалася просувати такі кроки, як конституційний закон, який мав забезпечити національне вето в ЄС на культурні та етичні питання, або вони також виступали проти потенційного перенесення прийняття рішень у питаннях зовнішньої політики та оборони з національного на загальноєвропейський рівень. KDH не мала великої частки антиєвропейських виборців. Провідні представники KDH наголошували на християнсько-етичних питаннях, захисті традиційної сім'ї, тому позиції та діяльність партії вказували на те, що вона є поміркованою євроскептичною партією.

SMER-SD

Останньою партією, якій іноді приписували євроскептичні тенденції, була SMER-SD, спираючись на заяви голови партії Роберта Фіцо, який описав позицію своєї партії як єврореалістичну. Нечітка позиція політичних партій щодо євроінтеграції в умовах SMER-SD мала подвійну силу. Прикладом може бути передвиборча програма 2002 року, в якій SMER-SD лише одним реченням говорив про інтеграцію, і це було схвалення такої інтеграції. Така позиція партії представляла її тактику, оскільки з моменту свого заснування у 2000 році партія присвятила себе критиці інших політичних партій, але перш за все уряду Словацької Республіки, особливо після невдалих парламентських виборів у 2002 році, коли вона не змогла увійти до урядової коаліції. Кожного разу, коли SMER-SD подавав пропозицію або коментував ідеї уряду у сфері євроінтеграції, завжди був тісно пов'язаний із внутрішньою політикою. Партія також представила короткострокову точку зору, згідно з якою членство в ЄС мало принести лише різке зростання цін. Не було партійного документу партії, який би говорив про чітку позицію щодо функціонування розширеного ЄС. Єврореалізм, представлений Робертом Фіцо,

не мав на меті бути формою євроскептицизму, а скоріше вказати на тенденцію партії бути більш обережними, коли очікують переваг, які мають впливати з членства в ЄС. З іншого боку, SMER-SD підписався під офіційним текстом Конституції контракти. Це партія, яка підпорядковує своє ставлення до ЄС своїм виборчим стратегіям, тоді як партія SMER-SD поставила собі за мету чітко диференціювати себе від явно антиєвропейських партій, а також від партій, які інтегрували вступ Словаччини до ЄС у ядро їхньої програми. Провідні представники партії зосереджувалися більше на отриманні голосів виборців, ніж на формуванні послідовних ідей щодо ЄС, і в цьому напрямку вона швидше наблизилася до партії HZDS (Strana Smer, 2002, s. 7).

SDKÚ, SMK a ANO

Це три політичні партії, які вважалися єврооптимістами, всі три підтримували ідею євроінтеграції. SDKÚ був найбільш відкритим представником євроінтеграції. Серед іншого, партія запропонувала посилити зовнішньополітичний та оборонний вимір євроінтеграційного проекту. У порівнянні з SDKÚ, партії SMK і ANO надали менше інформації про своє ставлення до подальшої інтеграції. Однак основні представники партій підтримували всі кроки тодішнього уряду, які стосувалися інтеграційного процесу в Словаччині. Свого часу Новий громадянський альянс представив свою єврооптимістичну позицію, підтримуючи єдиний європейський ринок і ліберальні цінності, тоді як Угорська коаліційна партія вбачала в інтеграції шанс усунути перешкоди для спілкування з Угорщиною, яка також стала членом ЄС у 2004. „У Словаччині ЄС не став конфліктною точкою. Масове схвалення інтеграції за будь-яких умов, спричинене тимчасовим остракізмом Словаччини за уряду Владіміра Меч'яра, стало наслідком об'єднання демократичних сил суспільства проти уряду Владіміра Меч'яра. Зусилля щодо інтеграції також оцінювалися в Словаччині як завершальний етап процесу переходу. Іноді здавалося, що вступ

Словаччини до ЄС став кінцем історії” (Nosko, 2003, s. 3)

Висновки

Через двадцять років після свого заснування Словацька Республіка сьогодні є членом Європейського Союзу, а також Північноатлантичного альянсу. Проте її інтеграційний шлях був непростим. Своїм створенням у 1993 році Словацька Республіка дала зрозуміти, що вона зацікавлена в міжнародній інтеграції та не хоче йти шляхом ізоляції. Таку позицію декларували всі актуальні на той час політичні партії, що діяли в партійній системі. Їхня словесна підтримка інтеграції була закріплена або в їхніх офіційних передвиборчих програмах, або в програмних заявах уряду. Здавалося, що інтеграційний шлях Словаччини почав рухатися в правильному напрямку. Перелом стався після дострокових парламентських виборів у 1994 році. Перемогла політична партія Рух за демократичну Словаччину, яка була змушена сформувати урядову коаліцію разом зі Словацькою національною партією та Союзом робітників Словаччини.

Проблема полягала не лише в двох коаліційних партнерах HZDS, які невдовзі після виборів почали відкрито проголошувати антиінтеграційні погляди, але головним чином у самій HZDS, яка своєю політикою та діями спричинила виключення Словацької Республіки з першої хвилі інтеграції. Доленосною стала ніч з 3 на 4 листопада 1994 року, коли ХЗДС відмовилася від усіх принципів демократичного ладу і знехтувала ними, заповнивши всі посади своїми кандидатами. Варто згадати тодішню легендарну заяву прем'єр-міністра Володимира Мечіяра: „Вибори закінчилися, звикайте до цього”. Сприяв тому, що Словацька Республіка була виключена з першої хвилі інтеграції. Вона не стала членом Північноатлантичного альянсу в 1999 році, як її сусіди з Вишеградської групи, і переговори про вступ до Європейського Союзу також були зірвані. HZDS не звинувачувала себе в такій ситуації, рух бачив проблему насамперед за

кордоном і свою упередженість до Словаччини.

Успіх інтеграції завжди залежить від здійснення державної влади в державі. У випадку Словацької Республіки, хоча найсильніший політичний суб'єкт у 1994-1998 роках усно декларував свою зацікавленість у євроатлантично інтегрованих країнах, його дії суперечили цьому. Всередині партії були прихильники і противники інтеграції, партійні заяви часто були суперечливими. Виборці HZDS також не були єдині в питанні інтеграції, і тому можна сказати, що зусилля партії були не стільки успішною інтеграцією Словаччини, скільки консолідацією власної влади в державі. Перелом стався після парламентських виборів 1998 року, коли іноземні країни чітко представили свою позицію, що інтеграція неможлива, поки при владі перебуває Володимир Мечіар. Це також був своєрідний виклик, мобілізація громадян, щоб змінити несприятливий стан, у якому опинилася країна. Це також стало поштовхом для тогочасної опозиції до об'єднання та боротьби проти Володимира Мечіяра. Партійна система Словаччини була розділена на два табори. Після поразки Володимира Мечіяра в 1998 році було сформовано уряд на чолі з Мікулашем Дзуриндою, і Словаччина була готова до інтеграційної реформи.

У 1994-1998 роках Словаччина опинилася на периферії Центральної Європи, тому одним із головних пріоритетів нового уряду була реінтеграція Словаччини в інтеграційний процес. Уряду на чолі з Мікулашем Дзуриндою вдалося поступово послабити напруженість, яка зберігалася між Словацькою Республікою та Заходом, а сам прем'єр-міністр Мікулаш Дзурінда став символом змін. Поступово робилися позитивні кроки щодо інтеграції. Що стосується європейської інтеграції, то ще в 1998 році було створено План дій, який містив огляд пріоритетів словацької інтеграційної політики. Важливим було також створення робочої групи високого рівня під головуванням Яна Фігеля, яка намагалася усунути бар'єри для входу. У зв'язку з північноатлантичною інтеграцією урядовий набір також не відставав, була створена програма

PERNAME - Підготовка Словацької Республіки до членства в НАТО, яка фокусувалася на підготовці до вступу в альянс. Проінтеграційна тенденція, пропагована тодішніми урядовими партіями, головним чином SDKÚ, KDH, SMK, також тривала продовжилася після парламентських виборів у 2002 році. Таким чином була підтверджена спадкоємність зовнішньої політики Словаччини. Він досяг свого піку в 2004 році, коли Словацька Республіка стала повноправним членом Північноатлантичного альянсу, НАТО та Європейського Союзу. У партійній системі Словацької Республіки окремі політичні партії, які брали участь в інтеграції, можна класифікувати за кількома категоріями як партії, які вербально висловлювали підтримку інтеграції, але це також підтверджувалося їхньою практичною політикою (KDH, SDKÚ, SMK, SMER-SD, SDL, SOP, DS), партії, які на словах підтримували інтеграцію, але їх практична політика мала антагоністичні тенденції (HZDS), партії, які відкидали інтеграцію (партія SNS у разі інтеграції до НАТО, у разі інтеграції для ЄС це була своєрідна підтримка із застереженнями).

References

- Bilčík, V., Bruncko, M., & Samson, I. (2000). Integrácia SR do EÚ, NATO a OECD. In Kollár, M., & Mesežnikov, G. (Eds.). *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (pp. 337 – 366). IVO.
- Bilčík, V. (2001). Integrácia SR do Európskej únie. In *Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (pp. 281-296). IVO.
- Bútor, M. (2010). Zahraničná politika Slovenska na prahu nového desaťročia. In Bútor, M., Bútorová, Z., Kollár, M., & Mesežnikov, G. (Eds.). *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska* (pp. 116-155). IVO – Kaligram.
- Hajko, J. (2006). Analýza volebných programov politických strán. https://www.alianciapas.sk/wp-content/uploads/2013/04/volebne_programy_2006_analyza.pdf
- Leško, M. (1998). Príbeh sebadiskvalifikácie favorita. In Bútor, M., & Šebej, F. (Eds.). *Slovensko v šedej zóne? Rozširovanie NATO, zlyhanie a perspektívy Slovenska* (pp. 15-80). IVO.
- Malová, D., Láštic, E., & Rybář, M. (2005). *Slovensko ako nový členský štát Európskej únie: Výzva z periferie?* Friedrich Ebert Stiftung.
- Marušiak, J. (1999). Hlavné trendy v zahraničnej politike SR. In Ivantýšy, M., & Mesežnikov, G. *Slovensko 1998 – 1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (pp. 273-310). IVO.
- Mesežnikov, G. (2001, May 11). Vzťah k NATO v postojoch politických strán. *Sme*. <http://www.sme.sk/c/47887/vztah-k-nato-v-postojoch-politickych-stran.html>
- Nosko, A. (2003). Euroskepticizmus V4. In Czech-Slovak Political Science Student's Union, 2003. Dostupné na internete: <http://www.cpssu.org/view.php?cislocianku=2003050302>
- Strana HZDS. (2002, August 6). S ľuďmi a pre ľudí. Volebný program Hnutia za demokratické Slovensko-Ľudovej strany. *Sme*. <http://volby.sme.sk/c/622771/volebny-program-hnutia-zademocraticke-slovensko-ludovej-strany.html>
- Strana HZDS. (1998). Zmluva na 3. tisícročie medzi HZDS a občanmi SR. <http://sk.scribd.com/doc/51976354/Volebny-program-HZDS-z-roku-1998>
- Strana SDK. (1998). Spolu za lepšie Slovensko. <http://sk.scribd.com/doc/50771470/Predvolebn%C3%BD-programSDK-1998>
- Strana Smer. (2002). Voľte poriadok a slušný život! <https://domov.sme.sk/c/602127/volebny-program-smeru.html>
- Strana SMK. (1998). Volebný program Strany maďarskej koalície 1998. <http://sk.scribd.com/doc/51975858/Volebny-program-SMK-z-roku-1998>
- Strana SNS. (1994). Volebný program Slovenskej národnej strany 1994. <http://sk.scribd.com/doc/51971380/Volebny-program-strany-SNS-z-roku-1994>